

ZUZANA HLUBINKOVÁ

TVOŘENÍ DEPRONOMINÁLNÍCH ADVERBIÍ, ZVLÁŠTĚ VE VÝCHODOMORAVSKÝCH NÁŘEČÍCH

Depronominální adverbia vyjadřují okolnost určenou vztahem k substanti, na kterou základové zájmeno odkazuje, nebo kterou zastupuje. Neoznačují tedy okolnost přímo jako příslovce utvořená z plnovýznamových slov (substantiv, adjektiv, sloves, srov. Z. Hlubinková, 2001, 2002), ale způsobem zástupným, odkazovacím.

Při popisu využíváme nářečního materiálu, který jsme získali ve druhé polovině osmdesátých let ve třinácti obcích na východní Moravě (Prostřední Bečva – na přiložené mapě pod zkratkou PBe, Juřinka – Juř, Lhota u Kelče – LhKč, Halenkov – Hal, Trnava – Trn, Študlov – Štu, Lhota – Lh, Bohuslavice nad Vlárí – BhVl, Popovice – Pop, Vřesovice – Vřes, Vnorovy – Vnor, Kobylí – Kob, Mikulčice – Mik). Na přiložených mapách jsou pro lepší orientaci zakreslena i některá města. Uvádíme je pod následujícími zkratkami v obdélnících (Bř – Břec-lav, Hr – Hranice, Kr – Kroměříž, Ky – Kyjov, UH – Uherské Hradiště, VeM – Veselí nad Moravou, VK – Valašské Klobouky, VM – Valašské Meziříčí, Vs – Vsetín, Zl – Zlín). Do nářečního výzkumu jsme nezahrnuli kopaničářská nářečí (úzký pruh severovýchodně a východně od Strážnice), neboť jde o oblast nově kolonizovanou ze Slovenska.

Depronominální adverbia se odvozují z omezeného počtu zájmenných základů (*kv, tv, jb, sv, onv, vsvv*, popř. ze zájmenného adjektiva *jinyj*). Při jejich tvoření se nejvíce uplatnila sufixace a způsob prefixálně-sufixální. Způsobu prefixálně-konverzního je využito jen ojedinele. Příslovce utvořená ze zájmen se vyznačují celou řadou nářečních formantů, které se často i územně diferencují. Jejich význam bývá místní nebo časový, méně často způsobový.

Následující adverbia vznikla sufixací. Příslovce místa jsou utvořena příponami (u níže uvedených dokladů dochází užitím jednotlivých formantů k rozčlenění obecného významu místního)

-del-udel-ade: *gdelhdelde* (u zájmen a příslovcí dochází k disimilaci artikulačního způsobu *g (<k)* v *h* – např. *hde*, popř. k jejich disimilačnickému zániku – např. *de*), *inde*, *fšudelfšuhdelfšade* (vyjádření lokalizace)

-*adyl-udy*: *kady, tadyltudy, inady* „jinudy“ (vyjádření průběhu někudy), *fšady* (vyjádření lokalizace)

-*aml-em*: *kam, tam, sem* (vyjádření směru)

U adverbíí času vydělujeme následující sufixy

-*dyl-dá*: *gdyl/hdyl/dy, indyl/indá*

-*egdyl-ehdyl-egdál-ehdá*: *tegdyl/tehdyl/tegy/tegdál/tehdál/tedá, onegdyl/onehdyl/onedyl/onedál/onegdál/onehdál/onedá*

-*ed*: *teď*

-*krátl-krát*: *tenkrát/tenkrát*

Příslovce způsobu jsou sporadická a odvozují se jediným formantem

-*ak*: *jak, tak*

Při nářečním výzkumu jsme zachytili celou řadu tautonym (*kam* × *gde/hde/de*; *gde/hde* × *kady* × *kudymalkadyma* – tato forma je utvořena postfixem *-ma*, tedy formantem, který nemění její význam, pouze potvrzuje slovnědruhovou platnost formace; *fšady* × *fšudelfšuhdelfšade*). Tato tautonyma graficky znázorníme na mapách č. 1 *kam*, 2 *kudy* a 3 *všude*.

Vztah jednotlivých níže popisovaných adverbíí ke spisovnému jazyku vyjadřujeme konfrontací se Slovníkem spisovného jazyka českého (dále jen SSSJČ). Jsou doplněny i o příslušné stylové charakteristiky, a to řidč. = řidčeji, zast. = zastaralý, ob. = obecný, nář. = nářeční (výraz).

U některých příslovci místa se neliší význam směrový od statické lokalizace, a proto zařazujeme následující mapu.

Na mapě č. 1 zobrazujeme adverbium místa *kam*. Adverbium *kam* (SSJČ) se užívá na Břeclavsku a v okolí Veselí nad Moravou, pro zbývající území je typické příslovce *gde* (SSJČ nář.; na východním okraji též v hláskové variantě *de*, v PBe v obměně *hde*). K významu výrazu *kde* viz níže.

Český jazykový atlas (dále jen ČJA) zahrnuje na rozdíl od našich map celé území českého jazyka a zpracovává nářeční materiál starší, zhruba ze 60. a z počátku 70. let. Podle připravovaného pátého svazku Českého jazykového atlasu, obsahujícího i oddíl věnovaný adverbíím, se příslovce *kam* vyskytuje v celých Čechách a na západní polovině Moravy, odkud přesahuje na jižní okraj východomoravských dialektů. Jak už bylo uvedeno, pro zbývající území Moravy je charakteristické adverbium *kde*. Slezské dialekty se odlišují výrazem *kaj*, ten je v nejvýchodnějších oblastech v dubletě se slovotvornou variantou *kany* (směrové *kam* v minulosti splynulo ve středomoravských a východomoravských dialekttech se statickým *kde*, ve Slezsku s výrazem *kaj*, proto mají adverbia *kde* a *kaj* vedle významu směrového i svůj význam statický).

Jazyková situace na naší mapě východomoravské oblasti se neliší od stavu zobrazeného na mapě z ČJA.

K. Fic ve své práci o slovotvorbě hanáckých dialektů zaznamenává (1984, s. 204) na mapě č. 22 adverbium *kde* v obou významech.

Mapa č. 2 je věnována příslovci místa *kudy*. Nejrozšířenější formou na východní Moravě je *kady* (SSJČ ob., též *kudy*). Nachází se na její jižní polovině a na východním Valašsku. Bývá často v dubletě s formací *kadyma* (v obměně

kudyma jen ve Štu). Větší část Valašska (bez východních oblastí) se vyděluje příslovcem *gde* (v PBe též v hláskové variantě *hde*).

Adverbium *kady* je většinové i podle pátého dílu ČJA. Zabírá většinu Čech (bez jižního a jihozápadního okraje a Roudnicka), česko-moravské pomezí a jih a východ Moravy. Forma *kudy* byla zachycena na Českobudějovicku, na jihozápadě Čech (roztroušeně i jinde v Čechách) a na Zábřezsku a Litovelsku. Varianta *kadyma* se vyskytuje na jihu a ve středu středomoravských dialektů (*kudyma* vytváří areál mezi Boskovicemi a Litovlí). Na Plzeňsku se objevuje forma *kedy*. Z Chodska se dokládá podoba *kury*, z Těšínska varianta *keryndy*. Další odvozenina *skady* byla zapsána na Roudnicku a Mladoboleslavsku. Adverbium *kde* je příznačné pro Holešovsko a severní Valašsko. Západní část slezských nářečí se vyznačuje formou *kaj*, na Jablunkovsku je *kany*.

Srovnáním obou map zjišťujeme, že se do jisté míry liší. Nesmíme zapomínat, že ČJA zaznamenává nářeční materiál starší. Naše mapa zachycuje ve východomoravských dialektech častější výskyt odvozeniny *kadyma* (ojediněle *kudyma*).

Ficova práce (1984, s. 205) zobrazuje na mapě č. 23 územní diferenciaci při tvoření příslovcí formanty *-a-* a *-u-* (*kadi* – *kudi*, *všadi* – *všudi* atd.).

Mapa č. 3 je zaměřena na adverbium *všude*. Většinové *fšady* (SSJČ *všady* ob., *všudy* obě řidč.) se vyskytuje na celém zkoumaném území kromě severního a východního Valašska. Tam dominuje příslovcem *fšude* (SSJČ *všude*), v PBe je v hláskové variantě *fšuhde*. Z Kelečska a Meziříčska se dokládá v dubletě s *fšade* (SSJČ *všade* ob.), nedubletní výskyt je jen na Vsetínsku. Formace *fšade* se objevuje také v jižních oblastech (zde v dubletě s *fšady*).

Jazyková situace, jak ji zobrazuje mapa z pátého dílu ČJA, je velmi složitá. Zvláště na západní polovině Čech jsou časté dublety, popř. tripletety. Adverbium se základem *všu-* (*všude*) je typické pro severní polovinu Čech (jinde v Čechách jako výraz dubletní). Na jihu Čech, na Litovelsku a ve východních slezských dialektech je slovotvorná varianta *všudy*. V přechodových česko-polských nářečích bylo zapsána obměna *všindy*. Zbývající území charakterizují formy se základem *vša-*. Největší územní rozsah má odvozenina *všady*, která zaujímá téměř celé středomoravské a východomoravské dialekty bez severní části, dále je v jižních a západních Čechách (zde v dubletách, popř. tripletách s *všude* a *všade*). Forma *všade* se vyskytuje na větší jižní polovině středočeských dialektů, v severních částech nářečí východomoravských a na východě slezských dialektů. Ostravický úsek se vyznačuje derivátem *všaj*.

Na mapě z východní Moravy se forma *fšade* objevuje i na jihu. Mapa z ČJA 5 ji vůbec nezaznamenává.

Další doložená adverbia jsou utvořena způsobem prefixálně-sufixálním. Některé z níže uvedených adverbíí jsou formou polyfunkční a jejich funkce se vyjevuje až při fungování v kontextu. Sufix, jímž se tvoří, má podoby *-ád'/-ad'/-ád/-ad/-úd'/-ud'/-ud* a předložky v roli předpon základní význam adverbia dále specifikují o význam svůj.

Specifický význam místa vyjadřují formace s předponou *od(e)-* a *do-*. Prefix *od(e)-* vyjadřuje východisko (*od(e)-+ád'/-ad'/-ád/-ad/-úd'/-ud*: *odinád'/odinád'/odinúd'/odinud*, *odefšád'/odefšad'/odefšad*, *otkád'/otkúd'*, *ottád'/ottúd'/ottud*).

Další předpona *do-* má význam cíle (*do-+-ád'*: *dotád'*; *do-+-ád'/-ad'/-úd'/-ud'* -*ud*: *dokád'/dokad'/dokúd'/dokud'/dokud*).

Časový význam „meze trvání“ vyjadřuje prefix *po-* (*po-+(-av)-+ád'/-úd'/-ud'*: *posád'/posavád'/posúd'/posud'*). Podobný význam je u útvarů s předponou *do-* (*do-+(-av)-+ád'/-ád'/-adl/-úd'/-ud'/-ud*: *dokád'/dokúd'/dokud'/dokud*, *dosavád'/dosavád'/dosavad'/dosúd'/dosud*). U některých forem se mezi základ a významotvorný formant vkládá postfix *-av-*.

V této skupině adverbii se vyskytují také tautonyma *otkád'/otkúd'* a *zotkád'/zotkúd'*. Znázorňujeme je na mapě č. 4.

Poslední mapa č. 4 je věnována příslovci *odkud*.

Adverbium *otkád'* (SSJČ *odkad* ob., *odkad'* nář.) se nachází na celém území východomoravských nářečí s výjimkou Uherskohradištska, BhVI a severního Valašska. Varianta *otkúd'* (SSJČ *odkud*) se objevuje na severním a východním okraji Valašska. Odvozenina *zotkád'* byla zjištěna na širokém Zlínsku a Uherskohradištsku. Na Meziříčsku a Uherskohradištsku se vyskytuje obměna *zotkúd'*.

Podle připravovaného pátého dílu ČJA se formy (*v*)*odkad'* (na Moravě i *-ád'*) a (*v*)*odkud'* (na okrajích Čech i *-úd*, na Klatovsku a Strakonicku také formy na *-yd*) vyskytují promíšeně na celém území českého jazyka. Vedle výše uvedených východomoravských odvozenin s prefixem *z-* byla na Těšínsku a Jablunkovsku zachycena varianta *zkud'* (SSJČ *zkud* zast.) a na Frýdecku příslovce *zkel* (ojedinele též *zodkel* a *odkel*).

Srovnáním mapy v ČJA a naší mapy zjišťujeme, že se jazyková situace v oblasti východní Moravy vcelku shoduje.

Adverbia zakončená na *-kel'*, a to *potel' a dokel'*, zachytil ve své monografii z nářečí středobečevského A. Kašík (1908, s. 53).

Na závěr řadíme příslovce, která vznikla adverbializací. Při ní bylo využito způsobu prefixálně-konverzního. Ten spočívá v tom, že se původní předložka opět mění v prefix a základové zájmeno *ten* si ponechává původní zakončení předložkového pádu. Zachytili jsme formace s časovým významem, a to *ftem/ftom*, *potom/potem* a *přetlím*.

Závěr: Depronominální adverbia se vyznačují celou řadou nářečních formantů, např. *-dy/-dá* (*indy/indá*) a *-udy/-ady* (*kady, tady/tudy*). Specifické rysy vykazují také formace utvořené způsobem prefixálně-sufixálním, např. *odinád'/ločinád'/ločinúd'/ločinud'*, *posád'/posavád'/posúd'/posud'*. Adverbia utvořená ze zájmen vykazují i územní diference. Postihujeme je zde na mapách (č. 1 *kam*, 2 *kudy*, 3 *všude*, 4 *odkud*). Srovnáváme je s mapami z připravovaného pátého svazku Českého jazykového atlasu. Rozdíly nejsou nějak velké. Pouze mapa *všude* z východní Moravy dokumentuje pronikání formy *fšade* na jih východní Moravy. Rovněž mapa *kudy* dokládá větší územní rozsah formy *kadyma* v dialektech východomoravských.

Tento článek vznikl za podpory grantu GA ČR č. 405/98/0211 *Hláskoslovný systém českých nářečí*.

LITERATURA

- BĚLIČ, J.: *Nástin české dialektologie*. Praha: SPN, 1972.
- FIC, K.: *Tvoření slov v hanáckých nářečích*. Rkp. disertační práce, Brno 1984.
- HLUBINKOVÁ, Z.: *Tvoření slov ve východomoravských nářečích*. Rkp. kandidátské disertace. Brno 1997.
- HLUBINKOVÁ, Z.: Tvoření deadjektivních adverbíí ve východomoravských dialektech. *Naše řeč*, 2001, roč. 84, č. 4, s. 199-201.
- HLUBINKOVÁ, Z.: Tvoření desubstantivních, deverbálních a denumerálních adverbíí ve východomoravských nářečích. *SPFFBU*, 2002, A 50, s. 111-115.
- KAŠÍK, A.: *Popis a rozbor nářečí středobečevského*. Praha: ČA, 1908.
- Mluvnice spisovné češtiny I*. Praha: Academia, 1986.
- Příruční mluvnice češtiny*. Brno: Nakladatelství LN, 1995.
- RUSÍNOVÁ, Z.: *Tvoření staročeských adverbíí*. Brno: UJEP, 1984.
- Slovník spisovného jazyka českého I, II, IV*. Praha: Academia, 1960, 1964, 1970.

FORMING OF DEPRONOMINAL ADVERBS IN OST MORAVIAN DIALECTS

The adverbs formed from pronouns are characterized by many dialectal formants, e. g. -dy/-dá (indy / indá etc.), -ady / -udy (kady, tady / tudy etc.). The formations made by help of a prefix and suffix at the same time also have specific features, e. g. odinád' / odinád / odinúd' / odinud', posád' / posavád' / posúd' / posud'. Depronominal adverbs show numerous geographic differences, which are demonstrated on maps (1: kam – kam, gde / hde / de, 2: kudy – gde / hde, kady, kadyma / kudyma, 3. všude – fšady, fšude / fšuhde / fšade, 4: odkud – otkád' / otkúd', zotkád' / zotkúd') and compared with maps from the so far unfinished fifth volume of the Czech linguistic atlas.

Zuzana Hlubinková
 Ústav pro jazyk český AV ČR
 Veveří 97
 602 00 Brno
 hlubinkova@iach.cz

